

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI, CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE STUDII EUROPENE

Teză de doctorat

**Moartea și murirea – de la paradigme tradiționale la forme
contemporane adaptate**

Rezumat

Coordonator
Prof. univ.dr. **Ion Cuceu**

Doctorand
Bejinariu Corina Mihaela

Cluj-Napoca, 2010

CUPRINS

Introducere.

De ce despre moarte? Motivația temei prezentului demers și a opțiunilor metodologic.....pp.1-21

CAPITOLUL I Privire asupra domeniilor ce articulează multiplele discursuri asupra morții

1. Ritualitatea funerară ca experiență a alterității.....pp.22-26
2. Praxisul ritual funebru- între descriptivism și interpretare.....pp.27-33
3. Contribuții tematizate la analiza discursului tradițional-folcloric asupra morții.....pp.34-38
4. Moartea și abordarea sa monografică.....pp.39-47
5. Moartea în contextul preocupărilor de mitologie comparată.....pp.48-51
6. Contribuții notabile la cercetarea problematicii morții în secolul al XX-lea pp.52-66
7. Predicația funebră și rolul său în configurarea unui discurs tanatologic pp.67-77
8. “Nu plângeți că n-au murit, ci doarme”. Secolele XVIII –XIX și proliferarea meditației religioase asupra morții pp.78-89
9. Apocrifele apocaliptice – produse sincretice situate la confluența discursului religios cu perspectiva tradițional-folclorică pp.90-93
10. Moartea în retorica însemnărilor marginale pe cărțile de cult pp.94-96
11. Literatura socio-antropologică și problematizarea atitudinilor în fața morții.....pp.97-112

CAPITOLUL II Valorizări ale corpului în contexte funerare

1. Preliminarii la o discuție despre corp și despre cadavru pp.113-126
2. *Moartea în casă* – paradigma comportamentului funerar tradițional pp.127-139
3. Proximitatea corpului mort - gestiunea “locurilor fierbinți” și ritualizarea comportamentelor pp.140-155
4. *Ultima sărutare a mortului* – încercare de analiză a influențelor asupra comportamentului funerar pp.156-167

5. "Ultima haltă"/ "ultima casă" - dinamica spațiilor sepulcrale
ilustrată prin studiu de caz în satele sălăjene pp.168-188

CAPITOLUL III Discursul funebru de inspirație religioasă –
de la imaginea cadavrului în descompunere la boala
ca expresie a voinței divine .....pp. 189-198

CAPITOLUL IV Tratamente ale corpului și destinul postum al acestuia

1. Atitudini contextualizate. Cadavrul- instrument ludic?.....pp.199-206

2. Destinul postum al corpului. Dacă descompunere = oroare
atunci nedescompunere = teroare sau

Cine/ce sunt cei care nu putrezesc? .....pp. 207-220

3. Candați la neputrezire – anatemizații
(variante soft-religioasă a strigoilor) pp.221-225

4. Și totuși ... neputrezirea poate fi benefică.

Destinul postum al corpurilor privilegiate - recompensa
divină a sfințeniei pp.226-233

5. Corpul "comun" taumaturgic sau despre integritatea
corporală postumă – tratamente actuale și
disputele bioetice din jurul acestora pp.234-269

CAPITOLUL V Problematice și problematizarea "modernizării" riturilor funerare în spațiul românesc

1. Murire, înmormântare și doliu într-un demers de chestionare pp.270-297

2. Moarte, ritual, mass-media și Uniunea Europeană pp.298-315

CAPITOLUL VI Cum și de ce ne imaginăm o "lume de dincolo"?

Ipostaze ale imaginarului tanatologic în tradiția culturală
a umanității (privire sintetică) pp.316-322

1. Tradiția călătoriilor în lumea de dincolo – forme privilegiate
de sondare a postexistenței pp.323-331

2. Modelul de structurare bipartită în imagologia postumă creștină pp.332-348

3. Apocalipsele apocrife – eforturi de organizare a spațiilor rezidenței postume	pp.349-355
4. Imaginarul postum în reprezentări folclorizate – “ceie lume”	pp.356-368
5. Lumea de dincolo în poezia funebră	pp.369-376
6. Vămile văzduhului – elemente ale unui imaginar justițiar	pp.377-384
7. Pomenile – acte indispensabile ce întemeiază și susțin postexistența	pp.385-395
8. Expresii folclorizate ale imaginarii postum de inspirație religioasă	pp.396-414

CAPITOLUL VII Cine mai are nevoie de lumea de dincolo? Formele actuale, șansele și perspectivele imaginarii tanatologic

1. Postexistența și actualitatea ei în mediile occidentale	pp.415-427
2. Frica de moarte – motorul construcțiilor imagologice ale postexistenței	pp.428-469
3. Din nou despre lumea de dincolo, așa cum și-o imaginează tinerii din mediul urban	pp.470-487
4. “Moartea mea”- încercare de analiză asupra modalităților de problematizare și valorizare a propriei morți	pp.488-497

CAPITOLUL VIII Forme „democratizate” de sondare a spațiilor postume, limbaje specifice de comunicare cu umanitatea de dincolo

1. Experiințe la limita morții (Near Death Experience), experiențe în afara corpului (Out of Body Experience) – parapsihologie sau expresii moderne ale sondării spațiilor postume	pp.498-513
2. Comunicarea cu morții (after death communication) – modalități de asistare psihologică a îndoliaților	pp.514-516
3. Comunicarea cu lumea de dincolo: “a visa mortul” – studiu de caz asupra viziunii tradițional-folclorice	pp.517-541

CONCLUZII.....pp.542-567

LISTA INFORMATOILOR.....p.568

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ .....

CUVINTE CHEIE: moarte, murire, cadavru, ritual, imaginar, postexistență, „lumea de dincolo”, doliu, cimitire, transplant de organe, rai, iad.

REZUMAT

În încercarea de a configura anumite paliere ce pot contura un „sistem al morții” în spațiul românesc am procedat la analiza mai multor tipuri de surse, fără a putea avea pretenția de a fi epuizat toate discursurile ce abordează chestiuni legate de moarte și murire. Conștienți de complexitatea și dificultatea unui asemenea demers am considerat oportun să ne limităm investigația la acele surse ce au influențat, prin vehicularea unui anumit tip de discurs, ceea ce am putea numi „fenomenologia funerarului”. În acest sens am avut în vedere, în principal, ritualistica funerară, înțelegând prin aceasta nu doar ansamblul practicilor conservate actualmente în structura obiceiurilor de înmormântare, ci și credințele, respectiv simbolica asociată acestora.

Am privit praxisul ritual ca punct de pornire, încercând o „recuperare” a acestuia atât prin cercetările proprii derulate în satele județului Sălaj, cât și din cercetările mai vechi sau actuale consacrate problematicii menționate în spațiul românesc. Pentru a evita pericolul situării într-un „prezent etern”, reproșat investigației etnografice, am considerat oportun să avem în vedere și alte surse ce concură la configurarea „sistemului morții”, înțelegând prin acestea componentele discursului funebru de inspirație religioasă, instrumente „vulgarizate” de proliferare și accesibilizare a acestuia, reglementările oficiale cu impact asupra domeniului cercetat, precum și presiunile unui domeniu ce își asumă tot mai mult gestionarea „muririi” (medicina). În egală măsură, am încercat să ne raportăm la contextul mai larg al cercetărilor consacrate morții în spațiul occidental, pentru a putea sesiza eventuale similarități, dar, mai ales, specificitatea dinamicii funerarului la nivelul societății românești.

Chestiunea generală pe care am avut-o în vedere a fost aceea de a sesiza în ce măsură putem vorbi de o „dinamică” a comportamentului ritual asociat morții, ținând cont de opinia generalizată potrivit căreia „obiceiurile de înmormântare se numără printre aspectele durabile, bine cunoscute ale celor mai multe culturi” (P.Brown). Procedând la un demers retrospectiv, ca o formă de raportare obligatorie la ceea ce am putea numi „istoria” ritualității și imaginarului funebru, ne-am întrebat dacă asupra „morții” tradițional-folclorice s-au exercitat influențe care au determinat schimbări atitudinale și de reprezentare. Identificând și analizând parte din aceste influențe (fără a putea avea pretenția de a le fi sesizat în totalitatea lor), am încercat să vedem în ce măsură ele au produs schimbări semnificative, de suprafață, sau dimpotrivă au rămas fără ecou la nivelul mentalului colectiv. Unul dintre avantajele

punerii în paralel a comportamentelor colective cu discursul și normele religioase, respectiv oficiale, îndeosebi cele ale secolului al XIX-lea, a fost acela de a sesiza durata lungă în care se produc schimbările, dar și rezistențele mentalului colectiv față de anumite reglementări, ce atestă atașamentul profund față de ceea ce am putea numi „norma nescrisă” sau cutuma local-regională. Numai coroborarea cu perspectiva etnografică poate evita pericolul absolutizării impactului normelor scrise (religioase sau oficiale), tendință pe care cercetarea istorică, tributară nivelului elitelor, o manifestă uneori.

Am înțeles să ne construim demersul de analiză pe trei mari paliere, respectiv cadrul instituțional (cu accentuarea rolului familiei pentru modelul morții tradiționale), contextul cultural (credințe, practici și simbolica asociată acestora), dar și perspectiva individuală asupra muririi, morții și imagologiei funerare. O asemenea articulare ne-a obligat la o metodologie diferențiată, dacă ținem cont de faptul că, de pildă, investigarea ritualului adeseori nu permite surprinderea nivelului intim, a convingerilor personale asociate evenimentialului morții, ci doar adeziunea și conformarea la cutumă (uneori exterioară și formalistă).

Premisa de la care am pornit în analiza noastră a fost cea enunțată de L.V.Thomas care spunea că „în societățile tradiționale este vorba despre o ritualizare a rupturii produse de moarte, prin care acest eveniment poate deveni suportabil”¹. Această tehnică de suportabilizare a morții, modelată cultural și psihologic prin practici, simboluri, credințe și imaginar a fost în atenția noastră. Indubitabil că tot acest cortegiu s-a bazat nu neapărat pe fundamentele dogmei creștine (judecata și resurecția), ci pe convingerea „arhaică” a morții ca trecere spre o altă lume, discursul folcloric dovedindu-se cea mai stabilă formă discursivă asupra morții. În relația sa cu discursul religios am identificat un raport de coabitare, în sensul în care comportamentul tradițional a fost tolerat, în anumite aspecte, de factorul religios, întrucât nu îi pune în pericol ritualul propriu, ci avea un caracter de completare.

Primul capitol a fost consacrat unei radiografii sintetice a principalelor surse ce pot contribui la coagularea unui discurs complex asupra morții și muririi. Am avut în vedere atât relatările călătorilor străini privitoare la experiența contactului cu modelul cultural românesc, din secolele anterioare, cât și contribuțiile de pionerat din secolul al XIX-lea în domeniul cercetării folclorice și etnografice. În egală măsură, am punctat cele mai semnificative abordări ale temei bazate pe cercetări etnografice și antropologice riguroase, intrprinse de-a lungul secolului XX. Pentru a da o imagine mai complexă asupra multiplelor posibilități de tratare a atitudinilor în fața morții, ne-am raportat și la contribuțiile

---

¹ L.V.Thomas, *Le Cadavre*, Ed.Complexe, Bruxelles, 1980, p.10

specialiștilor din alte domenii, cele mai consistente aparținând istoriei mentalităților și reprezentărilor, dar și analiștilor imaginarului.

Capitolul al II-lea s-a axat pe analiza valorizărilor corpului în contexte funerare, cu privire specială asupra secvențelor din ritualistica funebră tradițională. Identificând moartea naturală ca fundament al modelului tradițional-folcloric, iar ritualul și imaginarul ca principale instrumente de „îmblânzire” a morții, o primă chestiune pusă în discuție a fost aceea a atitudinii față de situația de criză (moartea) și față de defunct. Am fi tentați să generalizăm ideea unei familiarități față de persoana defunctului, ca trăsătură de bază a acestui model, însă chiar dacă pe anumite segmente această atitudine este prezentă, am fi în imposibilitatea să explicăm tot cortegiul de formule și practici de securizare a supraviețuitorilor și comunității, în ansamblul ei. În acest context, ni se pare mai plauzibilă ideea unei atitudini plurivalente, bazată pe sentimente de teamă, respect dar și familiaritate cu persoana defunctului.

În încercarea noastră de a găsi elementul sau tiparul care să definească atitudinea tradițională în fața morții, am identificat o astfel de paradigmă calificată prin sintagma *moartea în casă*, preluată de la cercetătoarea bulgară V.Vaseva. Din analiza secvențială a ritualității funerare am reușit să configurăm sfera simbolică pe care s-a construit acest model; astfel, proximitatea spațială dintre vii și mort, atât în faza agonică, dar și post-deces, a instituit practici ce țin de un *loc* al morții, de un *sens* (direcție) al acesteia, dar și de un *rost* al tuturor elementelor (anturaj, comunitate, gospodărie, obiecte) caracteristice spațiului familiar/comunitar. „Situația” de moarte determină o resemnificare a teritorialității, o anumită manieră de *gestionare a locurilor fierbinți*, în sensul unei funeralizări a spațiului cotidian, în special pe durata etapei de liminalitate. Astfel, există *locuri* ale muririi (patul, podeaua sau pragul în cazul expierii dificile), dar și locuri ale morții/mortului („camera cea mai bună” sau „camera pă unde nu umblă tăta lumea”, sicriul, cimitirul) care dobândesc semnificații temporare contextualizate (pe durata funeraliilor devine „camera mortului”). Limitele spațiului locuit sunt valorizate ca zone de trecere, iar din acest punct de vedere *ușa* și *pragul* sunt elemente angrenate în o serie de practici cu valențe multiple, de la marcarea debutului călătoriei, la protejarea celor rămași și facilitarea separării benefice (ilustrată prin necesitatea „uitării” mortului). Dar locurile-limită menționate, prin „deschiderea” ce le caracterizează, pot facilita „înstrăinarea” inclusiv a unor atribute benefice pentru viața familiei, ca atare, ele devin centrale și în practicile menite a prezerva „norocul casei”.

Dacă resemnificarea *locurilor* este un proces implicit modelului menționat, „prezența” morții în casă determină și o resimbolizare a comportamentelor (din acțiuni obișnuite, banale, ele devin „rituale”, dobândind anumite semnificații, răspunzând unor nevoi generate de noul context al situației de criză).

Niciodată moartea nu a reprezentat o situație „obișnuită” care să fie tratată într-o manieră comună; instituind o „ordine răsturnată”, ea reclamă comportamente eficiente, iar în această categorie am grupat patru mari tipuri comportamentale: *întoarcerea, răsturnarea, spargerea și dezlegarea* (nu în sens religios, ci în sensul desfacerii legăturilor) *rituală*. Sigur că toate acestea au o semnificație unitară și relativ ușor decriptabilă, desemnând acea „ordine răsturnată” pe care o menționasem; în acest sens valorizarea lor se face prin inversarea semnificației acestor acte în comportamentul cotidian, pe principiul unei directe corespondențe între simbolica și contextul în care se performează.

Problema care se pune însă este aceea a viitorului acestui model al *morții în casă*, în condițiile unei schimbări fundamentale de *locuri* ce se prefigurează. Sigur, raportarea la perspectiva istorică ne-a oferit suficiente argumente privind schimbarea în durata lungă dar și „rezistențele” comportamentului ritual, însă dinamica accentuată a societății românești de la începutul secolului al XXI-lea, precum și concurența factorului laic și a tehnicii medicale prefigurează un alt ritm al schimbării.

Pentru modelul tradițional-folcloric al morții, funeralizarea spațiului nu se limitează doar la cel intim (casă-gospodărie), ci vizează și componenta sa comunitară, întrucât existența individului este jalonată de trei mari repere: casă, biserică, cimitir. Am abordat în demersul nostru chestiunea „ultimei case” printr-o analiză a topografiei cimiteriale, bazată pe criteriile ce au fundamentat o anumită configurație a amplasării sepulcrale. Investigarea cimitirelor din peste 20 de localități ale județului Sălaj ne-a permis sesizarea principalelor modele ce au funcționat sau sunt în uz, iar raportarea la legislația secolelor anterioare (predilect pentru Transilvania) ne-a facilitat înțelegerea mecanismelor schimbării, fundamentate pe nevoia protejării viilor.

Ca o formă sporadică și aproape revolută am identificat înhumarea pe proprietate privată (determinată exclusiv de criteriul morfologiei reliefului asociat, de regulă, cu tipul de sat împrăștiat), coexistentă, în unele cazuri cu cimitirul comunitar. Chiar dacă în contextul frecvenței scăzute a acestui tip de dispunere a sepulturilor motivația unei asemenea opțiuni ține de factorii amintiți, am întâlnit și situații în care ea vizează valorizarea mai puternică a spațiului intim (ograda), în raport cu anonimatul unui loc colectiv.

Structura multi-etnică a comunităților sălăjene ne-a permis să surprindem valorizarea semnificativă a criteriului confesionalității, vizibilă în opțiunea pentru cimitire separate, în cazul principalelor confesiuni. Și aici, inserția puterii laice care încerca încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (în Transilvania), organizarea perimetrelor sepulcrale comunitare sau „supra-confesionale”, a întâmpinat serioase rezistențe, deși acest tip de cimitire nu lipsesc cu desăvârșire. Sigur, un asemenea

fenomen nu ține exclusiv de „tradiționalismul-folcloric”, ci și de cel al barierelor religioase, ce rareori au putut fi transgresate de argumentul apartenenței comunitare.

Dincolo de problematica amplasării cimitirelor determinată de criteriul proximității cu cei vii, am urmărit organizarea internă a sepulturilor, identificând drept esențială, la nivelul rațiunilor simbolice, nevoia refacerii nucleelor de cuplu (în trecut această formă urma structura de neam); acest tip de organizare își găsește corespondentul în maniera de construcție folclorică a imaginarului postexistenței, bazată pe ideea recompunerii relațiilor maritale, în spiritul unei perfecte omologii sociale între „aici” și „dincolo”. Criteriul este respectat chiar și în cazul cimitirelor de altă confesiune decât cea ortodoxă (sau greco-catolică, acesta fiind singurul loc unde sunt împreună, în comunitățile unde o parte a enoriașilor au revenit la greco-catolicism); deși în unele situații s-a invocat criteriul cronologiei deceselor, situația reală arată aceeași proximitate de cuplu, bazată pe practica reținerii locurilor din timpul vieții. Cele mai semnificative schimbări se constată la nivelul însemnelor funerare, unde sunt sesizabile influențele urbane atât în ceea ce privește materialele folosite, cât și formele specifice. În acest context, nu este de neglijat proliferarea fotografiei funerare realizată pe suport ceramic, ce exprimă nevoia ieșirii din anonimatul unui însemn funerar marcat doar prin fișa biografică a defunctului. Credem că putem detecta aici o anumită tendință de individualizare a morții, prin fixarea în memoria colectivă a elementului de maximă identitate individuală (fața). Fotografia funerară are și importante valențe reconfortante, mutând centrul atenției dinspre mormânt, ca loc al descompunerii, spre funcția sa de rememorare a unui destin social. Receptivitatea însemnelor funerare față de inovațiile din mediul urban reflectă faptul că și pentru rural moartea devine o chestiune gestionabilă economic, chiar în condițiile în care aceste împrumuturi ar reprezenta „un transfer al dorinței de opulență din sat în cimitir”.

În sensul argumentării caracterului dinamic al ritualității funerare am pornit de la analiza unei secvențe rituale asupra căreia s-au exercitat presiuni de către puterea laică, dublată de intervențiile celei religioase. Ne-am referit la secvența „ultimei sărutări a mortului”, care, potrivit surselor istorice dar și etnografice, era extrem de valorizată ca ultimă expresie a relațiilor afective cu defunctul, ca ultimă formă de onorare a acestuia, dar și ca formă de separare prin medierea iertării. Situația actuală înregistrată de noi în satele sălăjane arată o veritabilă disoluție a acestei practici, căreia i se recunoaște cel mult o performanță contextuală (copii) sau contingentă. Ne-am întebat în ce măsură renunțarea la această secvență descrie o accentuare a sentimentului de teamă față de cadavru, însă, deși frica de mort pare să fie implicită numeroaselor practici de preparare a corpului mort, concluzia noastră este că această frică vizează „puterile” defunctului și nu neapărat apropierea de un corp devenit inert. În

practicile rituale, frica de mort nu reprezintă exclusiv teama de impuritate, întrucât aceasta este rezolvabilă prin sistemul interdicțiilor, sau acela al anihilării obiectelor intrate în contact cu „sursa poluantă”, ci este, mai degrabă, frica generată de o stare incertă, starea de liminalitate extremă (până la înhumare este forma sa acută) când mortul este încă în casă. Ceea ce îl face mai amenințător este intrarea sa într-o nouă „stare” ireversibilă, când nu mișcă, nu comunică, nu simte. „A săruta mortul” presupune o anumită familiaritate în interacțiunea cu un cadavru, iar semnalările privind sfera extinsă a celor ce procedau la acest gest (nu doar membri familiei), ne îndreptătesc să credem că suprapunerea între boală și moarte, raportul lor de directă cauzalitate avea să contribuie în bună măsură la diluarea practicii.

De altfel, chestiunea familiarității manifestate în interacțiunea cu un corp mort a fost discutată în debutul capitolului al IV-lea și în legătură cu un alt set de practici ce au caracterizat, pe anumite zone, ritualistica funebră, fiind vorba despre jocurile de priveghi în care este angrenat inclusiv cadavru. Deși actualmente asemenea atitudini pot apărea ca fiind cel puțin ireverențioase (motiv pentru care au fost intens repudiate în special de puterea religioasă), ele se înscriu în același tip de comportament familiar, bazat pe ideea că defunctul continuă să rămână în sistemul de relații al viilor, adică persoană, membru al familiei și comunității, nu un obiect care trebuie „debarasat”. Caracterul ludic al acestui comportament se fundamentează pe un anumit mod de a percepe moartea, specific modelului tradițional-folcloric; astfel, moartea nu introduce o ruptură în raport cu viața, ea face parte din viață, din ordinea firească a lucrurilor, iar jocul într-un asemenea context devine o formă de afirmare a continuității grupului și comunității, de consumare colectivă a morții.

În cuprinsul aceluiași capitol, problematica temerilor pe care le suscită moartea ne-a condus și spre o altă zonă, cea a „anormalității”, obligându-ne să urmărim și situațiile de excepție ce vizează destinul postum al corpurilor. Nevoia de securizare a celor vii pare să fie amplificată major în funcție de tipul morții (sinucidere, accident), dar și de statutul și „calitatea”, individului (cei care în timpul vieții au deținut puteri malefice sau au avut un comportament ce a transgresat morala comunitară, sunt predispuși la diabolizare postumă). În egală măsură însă neîndeplinirea riguroasă a ritualității, nu doar cea funerară, poate genera situația morților neliniștiți, a căror nemulțumire se poate materializa în atitudini vindicative, răsfrânțe asupra celor vii. Ceea ce definește anormalitatea acestor cazuri este prelungirea liminalității, a stării intermediare ce situează individul între cele două lumi; situându-se în afara ordinii, mortul-viu reprezintă „moartea care afectează viața”. Indubitabil că biserica a încercat numeroase intervenții pentru „surparea superstițiilor”, însă prezența acestor practici încă în secolul al XX-lea arată investirea lor cu o eficacitate neegalată de alte soluții (cele religioase). De altfel, în seria

tentativelor bisericii de a controla asemenea fenomene se înscrie introducerea unei categorii care să explice situația de neputrezire a corpurilor; astfel, canoanele religioase cuprind reglementări privitoare la anatemizați, cei care au fost blestemați în timpul vieții. Susținând existența răului și a implicitelor sale manifestări diabolice, biserica mută centrul de greutate dinspre practicile de distrugere a cadavrului neputrezit spre ideea eliberării sale de puterile „diavolești” prin rugăciunile de dezlegare, precedate de schimbarea locului înhumării și verificarea ulterioară a stării corpului.

Punerea în paralel a variantelor de „diabolizați postum”, a contextelor care explică anormalitatea situațiilor, precum și a remediilor, ne-a permis exemplificarea modalităților în care discursurile asupra morții funcționează paralel, se inter-relaționează, determinând anumite schimbări. Mai mult, funcționarea paralelă generează valorizări ambivalente, iar destinul postum al corpurilor este un exemplu ilustrativ în acest sens; astfel, dacă în anumite situații neputrezirea înseamnă teroare, în altele ea poate desemna, sub același semn al excepționalității, cel mai semnificativ privilegiu, cel al sfințeniei. Sigur, ea este rezervată aleșilor, celor care s-au remarcat printr-un destin plasat sub semnul martirajului sau al unei moralități ireproșabile; dar într-un asemenea context corpul neputrezit devine un element cu maximă încărcătură simbolică, înzestrat cu un potențial de producere a mirabilului ce îl transformă în „obiect” de cult.

În același context al valențelor benefice ale corporalității am abordat o chestiune ce devine tot mai prezentă în societatea românească, sub influența ascensiunii discursului medical și a dezvoltării tehnicilor medicale. Încercând o dezvoltare a tematicii privind tratamentele corpului și în contexte asociate muririi, nu doar morții, ne-am referit la un segment strict controlat de puterea medicală, care dezvoltă însă importante aspecte legate de maniera de percepere și valorizare a corpului. Dacă nevoia conservării integralității corporale postume nu s-a pus decât în cazul „anormalității” pentru modelul tradițional-folcloric al morții, actualmente ea devine o chestiune ce poate viza orice destin, în condițiile în care medicina a consacrat utilizarea benefică a părților corpului unui individ declarat în moarte cerebrală. Adoptarea criteriului morții cerebrale a permis una dintre cele mai noi modalități de „valorificare” a corpului considerat cadavru: recoltarea organelor în vederea transplantării, în scopul salvării și prelungirii vieții. Deși profund umanitară în esența sa, tehnica a stârnit tulburări și dispute, venite din zona factorului religios sau al unui domeniu situat la confluența științei cu morala: bioetica. Am pus în discuție maniera în care această tehnică este prezentată și percepută în spațiul românesc, urmărind modalitățile de informare din mass-media, respectiv discuțiile asupra subiectului din mediile informaționale. Deși utilitatea și valoarea umanitară a procedurii nu este infirmată, disputele raționale și emoționale se coagulează în jurul modalității de exprimare a acordului față de aceasta. Preocuparea

forului legislativ pentru introducerea acordului prezumat, justificat de ideea unei facilitări a procedurii prin eliminarea acordului aparținătorilor dar și a necesității unui acord exprimat, reflectată doar de mass-media, a stârnit nenumărate dispute în rândul cititorilor. Problema majoră decelabilă din pozițiile exprimate este aceea a „colectivizării” corpului, a transformării cadavrului în *res communitatis*. Astfel, în ecuația dreptului de proprietate asupra corpului intervine statul, ceea ce trimite la perspectiva etatizării acestuia, fondată pe noțiunea de „serviciu public”. Dar chestiunea care neliniștește în cel mai mare grad este veridicitatea stabilirii decesului, o chestiune ce a suscitat nenumărate angoase și în secolul al XIX-lea, când legislația transilvăneană vorbește despre cazurile de „moarte părută”. „Moartea aparentă” își conservă, sub o altă formă, potențialul angoasant, devenit chiar mai redutabil în condițiile în care, utilitatea corpului mort pare să prevaleze asupra importanței persoanei.

Argumente serioase împotriva respingerii practicii în sine (nu doar a tipului de acord) sunt avansate din perspectiva tradiției religioase, dar și a celei folclorice, fiind susținută ideea „demnității” corpului și a respectului ce i se cuvine. De altfel, poziția Bisericii ortodoxe față de prezumarea acordului este una de condamnare, invocând același argument al anulării principiului „dăruirii de sine și a dragostei frățești” pe care se fundamentează consimțământul explicit. Inclusiv dinspre psihologie transpar critici bazate pe ideea că un astfel de acord intră în conflict cu modelul creștin și cu ideea de persoană, fiind afectat dreptul de *proprietate identitară*.

Întreaga discuție coagulată în jurul acestei problematici poate fi încadrată într-un context mai larg, cel al confruntării dintre o viziune tradițională asupra morții și una care resimte nevoia unor reformulări. În capitolul V am discutat această chestiune a „reformulărilor” în legătură cu maniera în care este percepută actualmente, în mediul urban, ritualitatea funerară tradițională. O primă imagine s-a conturat prin chestionarea unor subiecți din mediile urbane cu privire la problema muririi și a oportunității spitalizării decesului; în această privință se constată încă o privilegiere a rolului familiei în atitudinea față de situațiile bolnavilor incurabili, care să dubleze factorul medical, în deciziile privitoare la comportamentul și tratamentul acestora. Problema spitalizării decesului, considerată în mediile occidentale moderne ca fiind la originea atitudinii de negare a morții (specifică celei de a doua jumătăți a secolului al XX-lea), pentru spațiul românesc prezintă particularități legate de carențele sistemului medical, de slaba dezvoltare a medicinei paliative (a personalului specializat în îngrijirea muribunzilor și a așezămintelor cu o asemenea funcționalitate), dar și de dificultatea susținerii financiare a unor forme de îngrijire instituționalizată. În completarea chestiunilor privind instituționalizarea muririi, am urmărit și oportunitatea recurgerii la serviciile pompelor funebre pentru gestionarea funeraliilor. Concluzia conturată a indicat utilitatea acestor servicii, grefată pe considerentul unei tulburări

emoționale mult prea bulversante a familiei, ce afectează îndeplinirea procedurilor birocratice și de organizare a înmormântării. Criteriul „confortabilității” familiei, deși dezirabil, este condiționat de componenta costurilor acestor servicii, nefiind, în spațiul românesc, o opțiune, ci o adaptare la posibilitățile financiare.

În contextul discuției privind o anumită specificitate urbană a atitudinilor în fața morții, analiza noastră asupra doliului ne-a arătat încă o valorizare puternică a practicilor tradiționale, dar mai ales a simbolicii acestora. Spre deosebire de mediile occidentale unde s-a vorbit mult despre „indecența” doliului și caracterul său „interzis” (în sensul afișării publice, care este percepută ca o formă de slăbiciune nepermisă, ce ar afecta eficiența și dinamismul celor din jur, trăsături esențiale pentru o societate bazată pe principiul competiției între indivizi), în spațiul românesc doliul tradițional rămâne o importantă formă de gestionare culturală a durerii, dar și un mecanism bazat pe recunoașterea socială a crizei, ce împiedică o alunecare spre patologic (prin refularea stărilor). Studiul problematicii doliului ne-a permis și sesizarea unei anumite recunoașteri a superiorității ruralului în gestionarea morții, grefată pe maniera în care țărănul își înțelege moartea înscrisă în „ordinea lucrurilor”, dar și pe avantajul unei rețele de solidarități locale puternice, construite în timpul unei vieți ce se derulează după alte ritmuri și permite stabilirea unor legături mai profunde și mai „autentice”.

Toate aceste aspecte investigate ne-au condus spre o analiză a morții așa cum este reflectată în mass-media, dată fiind vocația „mortiferă” a acesteia, moartea furnizând suficiente motive pentru exploatarea senzaționalului, ea însăși, și orice abordare care o vizează, ieșind din sfera „normalului”, îndeosebi pentru orășeanul care se confruntă târziu și destul de rar cu realitatea ei. Atenția noastră a fost canalizată în mod special asupra materialelor ce discutau aspecte legate de noile norme ale Uniunii Europene privind înmormântările; dar nu au lipsit și unele „reportaje” privind ritualitatea funerară în actualitate și în mediile urbane, care, dincolo, de subiectivitatea autorului, ne-au permis sesizarea unei veritabile dezbateri ce antrenează *tradiționaliștii vs anti-tradiționaliștii* (reformiștii le-am spune noi) în infinite dispute privind necesitatea conservării/schimbării ritualității funerare. Problema este discutată și în contextul reglementărilor impuse de Uniunea Europeană privind înmormântările, care trebuie să se reflecte în legislația românească. În legătură cu această chestiune am urmărit modul în care mass-media a informat și discutat viitoarele consecințe la nivelul societății românești; fiind invocate în primul rând aspecte legate de creșterea costurilor, nu neapărat de afectarea unor tradiții, am urmărit și noi modul în care se înserează în societatea românească această dimensiune comercială a morții, îndeosebi în ceea ce privește serviciile pompelor funebre. Opiniile formulate la materialele din mass-media se poziționează, și în acest caz, fie critic față de o intervenție resimțită ca agresiune asupra elementelor identitare, fie în

sensul aprecierii tendinței de aliniere la modul în care „lumea bună” își tratează defuncții. Undeva la mijloc între cele două poziții extreme se situează cei care consideră că ar fi necesar un compromis între noile reglementări și tradiții, în sensul evitării preluării ad literam a unor elemente impuse din afară și străine de specificul românesc. Am analizat impactul măsurilor asupra costurilor unei înmormântări, urmărind formele specifice pe care acest aspect le-a dezvoltat în societatea românească, în speță cel al sistemului de creditare (moartea în rate), ca răspunsuri la situația economică precară a populației.

Cea de a doua parte a demersului nostru (capitolele VI-VIII) a fost consacrată unei ample analize a construcțiilor imagologiei lumii de dincolo, procedând la valorificarea multiplelor surse ce au configurat acest imaginar. Pentru încadrarea teoretică a problemei ne-am referit la maniera predilectă prin care acest imaginar postum s-a coagulat în diferite tradiții culturale, respectiv la ceea ce I.P.Culianu numea „călătoriile în lumea de dincolo”. În ceea ce privește imagologia postumă creștină ne-am raportat atât la tradiția patristică și eforturile Părinților Bisericii în structurarea unui imaginar cu o importantă condiționare religioasă și morală, cât și la o literatură omiletică, ce cunoaște o dezvoltare spectaculoasă îndeosebi din secolul al XVIII-lea. Cultivând un optimism escatologic bazat pe primatul episodului Învierii în raport cu cel al Judecății de Apoi, retorica funebră a marșat, o bună perioadă de timp, pe ideea salvării garantate prin Botez. Sigur că treptat se va insera imperativul responsabilizării individuale, iar principalul model consacrat de biserică va fi cel al binomului *moartea credinciosului/moartea păcătosului*. Procesul individualizării morții va pune în termenii unui raport de strictă interdependență conduita personală din timpul vieții și „calitatea” destinului postum al sufletului. Sursele iconografice arată ca acest proces se traduce, la nivelul reprezentărilor artistice, prin glisarea centrului de interes dinspre episodul biblic al Învierii, cu o evidentă dominantă colectivă, spre imaginea judecății prezidate de Dumnezeu.

Pentru spațiul transilvănean, manualele de dogmatică, elaborate în mediul greco-catolic se preocupă mai consistent de imagologia postexistenței, axându-se pe argumentarea necesității „existenței” purgatoriului, susținută inclusiv de o logică a experienței cotidiene, care arată diferențieri între categoriile de păcătoși, ce reclamă „tratamente” diferite. Ca loc/stare intermediară, purgatoriul oferă o explicație legitimă și față de utilitatea pomenilor, actelor caritabile cu valoare intercesivă, ce funcționează atât pentru destinar (pentru salvarea lui) cât și pentru cel care le face (acumularea de fapte bune).

Predicația funebră a secolului al XIX-lea prezintă câteva modificări sensibile în mesajul cultivat, bazate pe accentuarea relațiilor emoțional-afective, ce leagă defunctul de familie și comunitate. La nivel general, se constată o reorientare a mesajului predicației funebre, moartea

devenind un pretext favorabil învățăturilor pentru viață, iar lumea de dincolo un mijloc de susținere psiho-afectivă a supraviețuitorilor.

Trecând pe un alt palier ce conturează elementele imaginarului lumii de dincolo, am considerat oportună analiza unei alte categorii de surse, acceptate ca un produs al literaturii ecleziastice, întrucât traduc într-un limbaj accesibil idei fundamentale ale discursului religios: apocrifele apocaliptice. Analiza acestor texte a fost motivată de colportarea și circulația intensă de care s-au bucurat în mediile rurale românești, dar și de faptul că, prin maniera de redactare, demonstrează un vizibil efort de sistematizare a spațiilor infernale în funcție de pedepsele corespunzătoare diferitelor categorii de păcate. Influența lor se va resimți inclusiv la nivelul reprezentărilor iconografice, cea mai spectaculoasă temă care a beneficiat de multiple redactări, fiind cea a „muncilor iadului”, prezentă cu deosebire în bisericile de lemn.

Dacă viziunea creștină a postexistenței abordează chestiunile existențial-religioase ale morții, imagologia laică tratează dimensiunea material-culturală și este decelabilă din sursele unui discurs tradițional-folcloric. Concluzia generală care se desprinde în urma analizei producțiilor folclorice prin care se dezvoltă instantaneele imaginarului postum, dar și a unor practici rituale prezente în structura funeraliilor, este aceea că lumea de dincolo, în varianta sa populară, diferă față de ceea ce se vehiculează prin instrumentele discursului religios. „Ceie lume” este structurată fundamental prin raportarea la lumea aceasta, bazându-se, în principal, pe paradigma recompunerii relațiilor maritale și de rudenie în postexistență (credințe asociate unui cult al strămoșilor). Între cele două lumi se instituie o anumită omologie socială, bazată pe continuitatea nucleelor de rudenie (puternic afirmată de organizarea cimitirelor în funcție de criteriul înrudirilor, în special cel al relațiilor de cuplu, dar și de practica înveșmântării defunctului în hainele nupțialității). Continuitatea între cele două spații, similaritățile de organizare, sunt sustenabile și din perspectiva componentelor inventarului funerar; dincolo de elementele necesare călătoriei spre lumea de dincolo (botă, bani), apar obiecte a căror investire simbolică trimite la ideea reluării unor ocupații din timpul vieții, și chiar a unor vicii (apar fie instrumente de lucru precum coasa la bărbați sau acul la femei, cartea de rugăciuni, dar și pachetul de țigări sau sticla de băutură).

Dar nu doar practicile rituale sunt de natură să dezvăluie anumite conținuturi ale imaginarului postum; poetica funebră furnizează importante elemente ce susțin construcția unei „lumi de dincolo” similară ca organizare socială, dar cu atribute bazate pe o inversiune simbolică celor specifice lumii viilor. În analiza noastră am procedat la o inventariere sintetică a producțiilor folclorice ce descriu parcursul către noua rezidență, conținând importante recomandări cu valoare de ghidare a sufletului,

dar și mesaje transmise umanității de dincolo. Cea mai importantă trăsătură ce particularizează construcția folclorică a postexistenței, prin aceste tipuri de surse vizează faptul că ea nu se definește prin centrismul cultural specific viului, întrucât „dincolo” defunctul nu intervine asupra „naturii” și nu „consumă” produsele activității sale. Față de imagologia creștină universalistă, imaginarul postum folcloric prezintă o structurare diferită, datorită modului în care este construit: integrarea în lumea strămoșilor se bazează pe îndeplinirea ritualurilor și nu pe condiționări morale.

Pentru a putea sesiza modul în care diferitele discursuri asupra postexistenței (prin sursele lor) se relaționează și inter-condiționează, ne-am raportat, în analiza noastră, la una dintre formele sincretice prin care se dezvoltă imagologia funebră, bazată pe rolul determinant al unei viziuni justițiară. Recuperabilă din componentele retoricii religioase asupra morții, din textele menite să accesibilizeze învățăturile bisericii, dar și din praxisul ritual, credința în vămile văzduhului pare să aibă cea mai largă acoperire la nivelul surselor. Această credință a pătruns în textele liturgice devenind expresia clară a valorizării păcatului în raport cu un destin postum individualizat, determinat de criterii morale. Sedimentarea acestei credințe la nivelul convingerilor și practicilor rituale pare să se fi produs sub influența uneia dintre cele mai colportate legende hagiografice („Viața și minunile Sfântului Vasilie cel Nou”), popularitatea de care s-a bucurat fiind datorată, potrivit literaturii de specialitate, tocmai părții finale, ce prezintă traseul justițiar cu un important rol în prima etapă a selecției escatologice. Imensa influență exercitată de această credință asupra modelului tradițional folcloric (probabil prin gradul de accesibilitate a ideii de prim act justițiar, dar și a cauzei ce face imposibilă depășirea lor și dobândirea unei postexistențe fericite - păcatul personal, nu neapărat un verdict) se regăsește și actualmente, mulți dintre interlocutorii noștri vorbind despre *puntea raiului*, despre strategii personale de depășire a acestui ultim mare obstacol, dar și despre faptul că „îi bai mare acolo la judecată”.

Demersul nostru ar fi fost incomplet fără o analiză a instantaneelor imagologice pe care se fundamentează semantica instituției pomenii; indiferent de forma lor, actele de danie se bazează pe ideea că orice pomană făcută pe lumea aceasta pentru mort este proiectată în cealaltă lume și răspunde nevoilor defunctului. În contextul etapelor pe care le presupune, instituția pomenii incumbă o funcționalitate plurivalentă: marchează separarea individului de comunitate, pregătește sufletul să încheie cu bine dificila călătorie, asigură integrarea deplină în lumea de dincolo și trecerea în categoria strămoșilor. Prestigiul instituției pomenii este confirmat de extraordinara sa longevitate, spațiul românesc valorizând și actualmente, chiar și în mediile urbane, actul donării benevole (este incontestabil rolul bisericii în acest sens). Comensualitatea, cea mai apreciată formă a pomenii,

mediază religia și ordinea socială (permite îndeplinirea obligațiilor față de morți), dar constituie și o formă de recompensă simbolică pentru solidaritatea comunității. Formele opulente pe care aceasta le înregistra uneori, au făcut obiectul numeroaselor critici venite dinspre factorul religios, mai ales în condițiile în care costurile mari împiedicau onorarea obligațiilor financiare pentru slujbele oficiate de preoți.

Întrucât în demersul nostru am analizat sursele ce concură la configurarea unui imaginar de inspirație religioasă, am urmărit și maniera în care acest imaginar (cu o structură bipartită sau tripartită în funcție de confesiune) a fost asimilat la nivelul simțului comun. Procedând la o inventariere a credințelor despre rai și iad (respectiv purgatoriu), ca principale zone ale topografiei lumii de dincolo de inspirație religioasă, ne-am raportat atât la informațiile existente în lucrările ultimelor două secole, cât și la cele pe care le-am surprins în cercetarea noastră de teren. Sub influența apocrifelor apocaliptice, credințele simțului comun propun imaginea iadului ca un loc al non-relațiilor, non-comunicării, cei aflați acolo fiind într-o izolare totală, ce exclude interacțiunea chiar între cei damnați. Din această perspectivă, actele intercesive par pe deplin justificate, fiind de natură să amelioreze situația nefericiților rezidenți. Pentru a putea contura o imagine mai completă a reprezentărilor populare privitoare la rai și iad, ne-am raportat și la un tip de surse specifice spațiului transilvănean, situate la confluența discursului religios asupra morții cu cel folcloric. Ne referim la verșuri sau „cântări la mort”, creații cu o structură relativ standardizată, ce aparțin cantorilor din mediile sătești. Creațiile recuperate de noi în cercetarea de teren prezintă anumite particularități în raport cu cele care au circulat în manuscris, fiind relativ mai „folclorizate”, chiar dacă la nivelul registrului tematic reiau ideile dezvoltate prin discursul religios. Creațiile recuperate de noi nu avansează elemente detaliate ale unui imaginar postum, fiind axate exclusiv asupra istoriei personale a defunctului, respectiv asupra secvențelor privind solicitarea iertării (nominalizarea fiecărui membru al familiei dar și includerea comunității în ansamblul ei le fac deosebit de apreciate și le conferă un potențial sensibilizant major).

Pentru a nu propune o analiză ancorată exclusiv în trecut am considerat oportun să prezentăm câteva din construcțiile actuale ale imaginarului postum de inspirație religioasă, surprinse în cercetările noastre de teren. Confirmând teza tradiționalismului rural, pozițiile interlocutorilor noștri conservă imaginea moral-religioasă a spațiilor postume, percepția păcatului și a imperativului ispășirii acestuia fiind încă determinante. Provenind din foste medii greco-catolice, chiar dacă actualmente s-au declarat ortodocși, interlocutorii noștri vorbesc despre existența purgatorului, ca spațiu intermediar de ispășire și loc al marilor intercesiuni, instrumentalizate prin protecția Maicii Domnului, dar și prin acțiunile susținute ale bisericii și familiei. Acest mixaj între diferitele construcții religioase arată că, pentru

simțul comun, diferențele confesionale nu sunt incongruente, iar ideea unui loc intermediar cu o durată determinată pare să beneficieze de o anumită apreciere, făcând mai suportabilă perspectiva rezidenței postume. Interesant este faptul că, atunci când se face referire directă la persoana interlocutorului, transpare o anumită speranță într-o „îngăduință” divină, grefată pe recunoașterea unei „vinovății” comune, profund umană și, ca atare, nesancționabilă prin damnare. Pozițiile exprimate reiau ideea raportului de corespondență directă între profilul comportamental și calitatea rezidenței postume, insistând asupra tratamentului diferențiat în funcție de gravitatea păcatului.

Una din întrebările la care am încercat să găsim răspunsul, în capitolul al VII-lea, a fost aceea privitoare la șansele actuale ale lumii de dincolo, la utilitatea și necesitatea credinței în postexistență, precum și la maniera în care indivizii din mediul urban se mai raportează la această credință. Ni s-a părut extrem de util să încercăm o prelungire a demersului nostru și în urban, tocmai pentru a putea surprinde eventualele schimbări de atitudine, de percepție și reprezentare față de o problemă ce pare extrem de inactuală într-o lume în care acumularea materială, consumul și, mai ales, aspirația tinereții veșnice par să fie principalele deziderate. Folosind metoda chestionării, am procedat la o analiză calitativă a reprezentărilor de imagologie funerară, subiecții investigației provenind din medii urbane. Prima chestiune care s-a impus analizei noastre, dincolo de afirmarea majoritară a credinței într-o „lume de dincolo”, a fost cea privitoare la existența unei anumite motivații ce susține și întemeiază această credință. Pe baza răspunsurilor, o concluzie preliminară vizează aceeași chestiune pe care am analizat-o și în comportamentele (tratamentele) față de corpul mort: teama, frica de moarte.

Dezbaterile din mediile informaționale analizate de noi, au arătat că o primă formă de „îmblânzire” a fricii de moarte, este tabuizarea ei, în sensul de a refuza conștientizarea acestui sentiment. Chiar și în situațiile în care asemenea conștientizări sunt provocate, este, spun unii, suficient să crezi doar că există și „dincolo” ceva, fără însă să-ți pui neapărat problema cum va fi acel dincolo, fiind o chestiune mult prea complicată. Nu lipsesc însă și poziționări de mijloc, care consideră că frica de moarte nu poate fi controlată decât prin acceptarea firescului morții, iar căutările, meditația asupra chestiunilor legate de moarte sunt etape ale acestui proces de „înglobare” a morții în viață. În ceea ce privește traducerea acestei frici (cauza), opinia majoritară indică perspectiva dramatică a separării de cei dragi, fenomen semnalat de o serie de cercetări aplicate, din mediile occidentale.

În ceea ce privește conținuturile asociate postexistenței, răspunsurile chestionarului aplicat de noi sunt fie tributare perspectivei religioase, cu diferite nuanțări, fie avansează ideea unei lumi imateriale, în deplină armonie cu divinitatea și opusă acestei lumi, sub aspectul necesităților. În egală măsură, apare ca o lume fără constrângeri, a „libertății absolute”, necondiționată temporal, o „întâlnire

a ființei cu infinitul”. În contextul investigării imagologiei destinului postum, am urmărit și maniera în care respondenții își reprezintă modalitățile de accedere la „lumea de dincolo”, iar definirea morții ca trecere spre altceva s-a dovedit implicită, confirmând, prin ponderea răspunsurilor ce creditează această accepțiune, adeziunea la perspectiva morții ca separare a sufletului de trup, în detrimentul celei privind extincția totală a ființei prin moarte. Unii dintre respondenți au procedat chiar la distincția între moartea biologică, înțeleasă ca „degradare continuă a materiei”, respectiv dimensiunea spirituală a morții, percepută ca „o trecere în altă existență”. Există și opinii ce creditează spiritismul sau experiențele parapsihologice ca modalități de cunoaștere a ceea ce este situat „dincolo”; nu lipsesc trimiterile la experiențele de tip NDE, asociate evenimentelor de moarte clinică, unii subiecți exprimând însă rezerve serioase în privința veridicității acestui gen de experiențe.

În scopul unei analize mai complexe am procedat la aplicarea unei scale de măsurare a atitudinilor în fața morții, preluată din cercetările de psihologie din mediile occidentale (*Multidimensional Death Attitudes Scale*). Structurată pe cinci factori (*Acceptarea, Teama, Moartea ca trecere, Evitarea, Moartea eliberatoare*) scala utilizată ne-a permis investigarea modului de percepere și reprezentare a „propriei” morți, cele 23 de afirmații măsurate fiind formulate la persoana I. Situația cea mai interesantă, constatată prin acest demers investigativ, este gradul mare de deconcertare al subiecților în privința unei „lumi de dincolo” calitativ superioare celei de aici; situația este similară și în cazul exprimării convingerilor privind accesarea la postexistența paradisiacă. Această deconcertare este constatabilă și în cazul altor măsurători, în special al celor efectuate de diferite institute de sondare asupra nivelului credințelor religioase și escatologice. Perspectiva morții ca trecere înregistrează, în cercetarea noastră, o distribuție mai echilibrată, procentul nehotărâților fiind mai scăzut (ceva mai puțin de jumătate dintre respondenți); și această poziționare arată, mai degrabă, o anumită reținere în exprimarea unei opțiuni, decât respingerea sau acceptarea fermă a perspectivei puse în discuție.

În capitolul al VIII-lea am procedat la o extrem de sintetică analiză a fenomenelor de tip NDE (near death experience), încercând să înțelegem în ce măsură ele pot fi „acceptate” ca forme actuale de sondare a postexistenței. Analiza noastră s-a bazat, în principal, pe numeroasele dezbateri coagulate în jurul acestor fenomene în literatura occidentală, veridicitatea și validarea lor științifică fiind chestiuni încă deschise și motive de dispută între diferite domenii (medicină, psihologie transpersonală, religie, etc). Puținele abordări ale genului din spațiul românesc precum și caracterul lor nesistematic (mass media fiind mai interesată de subiect) ne-au obligat să ne restrângem la, de altfel, extrem de fertila literatură occidentală.

Un alt segment important pus în discuție de noi, dincolo de scurta incursiune teoretică privind experiențele la limita morții (*near death experience*) ca forme „democratice” ale modernității de sondare al spațiilor postexistenței (sensul de construcții imagologice este cel pe care l-am analizat și nu cel de argumente în sprijinul destinului postum), a fost cel destinat formelor de comunicare cu morții. În acest context, am procedat la o analiză a viselor cu morții, înregistrate de noi în cercetarea de teren. Am considerat oportună investigarea aparițiilor morților sub auspiciile oniricului, datorită universalității lor ca fenomene, dar și importanței acordate în literatura occidentală fenomenelor de tip *after death communication*, în demersurile de asistare și consiliere psihologică a îndoliaților. Motivația noastră în analiza producțiilor onirice se leagă de calitatea care le este conferită, respectiv cea de comunicare cu morții, ce atestă legătura indestructibilă dintre cele două lumi. Mai mult, pentru viziunea tradițional-folclorică asupra morții „a visa mortul” pare să fie un argument ce susține credința în postexistență și motivează practici ce atestă dependența destinelor defuncților de comportamentul celor vii. De la visul domestic, motivat de interesul defuncților față de destinul celor vii (ilustrat prin formula „o vinit să vadă ce facem”), palierul aparițiilor acoperă semnificativ acele vise în care „morții vin și cer” sau au o simbolică asociată difertelor nevoi ale defunctului, acestea fiind obligatoriu urmate de pomeni. Și în acest segment al aparițiilor onirice (îndeosebi a celor cu caracter revendicativ) excesele sunt repudiate prin practici menite să liniștească apetitul „morților nesățioși”. Am reușit să surprindem în analiza noastră și caracterul *premonitoriu* al viselor cu morții, predictibilitatea fiind una din nevoile constant manifestate în raport cu realitatea morții, cu deosebire la nivelul simțului comun. Una dintre cele mai interesante categorii s-a dovedit a fi segmentul aparițiilor ce descriu o formă de „coabitare” în cazul văduvilor; în acest context, visele dobândesc reale valențe de susținere psihologică a partenerului rămas în viață, interlocutorii noștri mărturisind efectul lor benefic, în special în momentele de cumpănă, ce impuneau luarea unor decizii importante. În urma analizei acestor veritabile produse culturale am putut detecta, într-o tipologie relativă, trei categorii ce structurează visele cu morții: *visul intercesiv*, *visul prognostic* și *visul domestic*; dincolo de această încercare de tipologizare, importantă rămâne atât calitatea lor de forme de comunicare cu umanitatea de dincolo, cât și valorizarea lor ca argumente psihologice ale postexistenței.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Adisson, James T., *Viața după moarte, în credințele omenirii*, București, 1993

Ariès, Philippe, *Omul în fața morții*, Editura Meridiane, București, 1996, vol.I-II

Ariès, Philippe, Georges Duby (coord.), *Istoria vieții private*, Editura Meridiane, București, 1997, vol.I-X

Barbu, Daniel, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, Editura Antet, București. 1996,

Baudrillard, Jean, *L'échange symbolique et la mort*, Gallimard, Paris, 1976

Bauman, Zygmunt, *Mortality, immortality and other life strategies*, Standford University Press, 1992

Băbuț, Gheorghe, *Predici la înmormântare*, Editura Pelerinul român, Oradea, 1993

Bărbulescu, Constantin, *Modernizarea lumii rurale din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea. Contribuții*, Editura Accent, Cluj Napoca, 2005

Bârlea, Ovidiu, *Istoria folcloristicii românești*, Editura Enciclopedică Română, București, 1974

Bernea, Ernest, *Spațiu, timp și cauzalitate la poporul român*, Editura Humanitas, București, 1997

Bernea, Ernest, *Moartea și înmormântarea în Gorjul de Nord*, Editura Cartea Românească, București, 1998

Biberi, Ion, *Viața și moartea în evoluția universului*, Editura Enciclopedică, București, 1971

Bloch, Maurice, Jonathan P.Parry, *Death and regeneration of life*, Cambridge University Press, 1982

Burada, Teodor T., *Datinile poporului român la înmormântări*, în **Opere**, Editura Muzicală, București, 1974

Cartoian, Nicolae *Cărțile populare în literatura românească*, Editura Enciclopedică Română, București, 1974

Capdecombe, Marie, *Viața morților. Despre fantomele de ieri și de azi*, Editura Polirom, Iași, 2003

Ciașanu, Gheorghe F., *Superstițiile poporului român în asemănare cu ale altor popoare vechi și nouă*, București, 1914

Corless, Inge B., Barbara B.Germino, Mary Pittman, *Dying, Death and Bereavement: A Challenge for Living*, Springer Publishing Company, New York, 2003

Crăciun, Maria, *Asistarea (acompanierea) bolnavului terminal în context familial. Situația din România*, Ed. Lumen, Iași, 2009

Culianu, Ioan Petru, *Călătorii în lumea de dincolo*, Editura Nemira, București, 1994

Danforth, Loring M., *The death rituals of rural Greece*, Princeton University Press, UK, 1982

Delumeau, Jean, *Frica în Occident. O cetate asediată*, Editura Meridiane, București, 1986, vol.I-II

Delumeau, Jean, *Grădina desfătărilor. O istorie a paradisului*, Editura Humanitas, București, 1997

Dobre-Bogdan, Cristina, *Imago mortis în cultura română veche (sec.XVII-XIX)*, Editura Universității, București, 2002

Druet, Pierre-Philippe, *Pour vivre sa mort. Ars moriendi*, Editions Lethielleux, Paris, 1981

Eliade, Mircea, *Arta de a muri*, Editura Moldova, Iași, 1993

Fochi, Adrian, *Datini și eresuri populare de la sfârșitul secolului al XIX-lea: răspunsurile la chestionarele lui Nicolae Densușianu*, Editura Minerva, București, 1976

Gavriliuță, Nicu, *Mentalități și ritualuri magico-religioase. Studii și eseuri de sociologie a sacrului*, Editura Polirom, Iași, 1998

van Gennep, Arnold, *Riturile de trecere*, Editura Polirom, Iași 1996

Ghinoiu, Ion, *Lumea de aici, lumea de dincolo. Ipostaze românești ale nemuririi*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1999

Grancea, Mihaela, (coord.), *Reprezentări ale morții în Transilvania secolelor XVI-XX*, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj Napoca, 2005

Grancea, Mihaela, Ana Dumitran, *Discursuri despre moarte în Transilvania secolelor XVI-XX*, Ed. Casa Cărții de Știință, Cluj Napoca, 2006

Hamilton, Malcom B., *The sociology of religion: theoretical and comparative perspectives*, Routledge, London, 2001

Hașdeu, Bogdan P., *Cuvente den bătrâni*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1984, vol.II

Hedeșan, Otilia, *Șapte eseuri despre strigoi*, Editura Marineasa, Timișoara, 1998

Howarth, Glennys, *Death & Dying. A sociological Introduction*, Polity Press, Oxford, 2007

Howarth, Glennys, Oliver Leaman, *Encyclopedia of Death and Dying*, Routledge, 2001

Îndreptarea legii.1652, Editura Academiei, București, 1962

Jankelevitch, Vladimir, *Tratat despre moarte*, traducere de I. Gyuresik și M. Gyuresik, Editura Amarcord, Timișoara, 2000

Kahane, Mariana, Lucilia Georgescu-Stănculeanu, *Cântecul Zorilor și Bradului*, Editura Muzicală, București, 1988

Kastenbaum, Robert, *Death, Society and Human Experience*, Allyn & Bacon, Boston, 2001

Kligman, Gail, *Nunta mortului. Ritual, poetică și cultură în Transilvania*, Editura Polirom, Iași, 1998

Kübler-Ross, Elisabeth, *Accueillir la mort. Questions et réponses sur la mort et mourants*, Ed. Du Rocher, Paris, 1998

Le Breton, David, *Le chair à vif. Usages médicaux et mondains du corps humain*, Ed. Métailié, Paris, 1993

Le Breton, David, *L'adieu au corps*, Ed. Métailié, Paris, 1999

Le Breton, David, *Antropologia corpului și modernitatea*, Editura Amarcord, Timișoara, 2002

Lecouteux, Claude, *Vampiri și vampirism. Autopsia unui mit*, Editura Saeculum I.O, București, 2002

Lemny, Ștefan, *Sensibilitate și istorie în secolul al XVIII-lea românesc*, Editura Meridiane, București, 1990

Maior, Petru, *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți*, în **Școala Ardeleană**, Editura Minerva, București, 1983

Marian, Simion Florea, *Înmormântarea la români*, Editura Grai și Suflet – Cultura națională, București, 1995

Mazilu, Dan Horia, *Recitind literatura română veche*, Editura Minerva, București, 1998 vol.II

Mazilu, Dan H., *O istorie a blestemului*, Editura Polirom, Iași, 2001

Pr. Măndiță, Nicodim, *Judecata particulară a sufletului omenesc după ieșirea din corp*, Editura Agapis, București, 1998

Metcalf, Peter, Richard Huntington, *Celebrations of death: the anthropology of mortuary ritual*, Cambridge University Press, UK, 1991

Minois, Georges, *Istoria infernurilor*, Editura Humanitas, București, 1998

Mușlea, Ion, *Cercetări etnologice zonale*, studiu introductiv I.Cuceu, Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 2004

Nicoară, Toader, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1997

Nicolescu, Basarab, *Transdisciplinaritatea* (manifest), Editura Polirom, Iași, 1999

Oamenii și moartea în societatea românească, **Caiete de antropologie istorică**, Cluj Napoca, an II, nr.2(4), iulie-decembrie 2002

Ofrim, Alexandru, *Cheia și psaltirea. Imaginarul cărții în cultura tradițională românească*, Editura Paralela 45, Pitești, 2001

Panea, Nicolae, *Gramatica funerarului*, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 2003

Panea, Nicolae, Mihai Fifor, *Cartea românească a morții*, Centrul Județean al Creației Populare Mehedinți, Drobeta Turnu Severin, 1998

Pop, Mihai, *Obiceiuri tradiționale românești*, Editura Univers, București, 1999

Popp, Vasilie, *De funeribus plebejis Daco-Romanorum sive hodiernorum Valachorum et quisbusdam circa ea abusibus - Despre înmormântările comune la daco-români*, Traducere A. Mârza, Editura Aeternitas, Alba Iulia, 2004

Radosav, Doru, *Sentimentul religios la români*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1997

Robben, Antonius C.G.M., *Death, mourning and burial: a cross-cultural reader*, Blackwell Publishing Ltd., UK, 2004

Rotar, Marius, *Moartea în Transilvania în secolul al XIX-lea*, Editura Accent, Cluj Napoca, 2006, vol.I

Rotar, Marius, *Moartea în Transilvania secolului al XIX-lea. 11 ipostaze ale morții*, Editura Accent, Cluj Napoca, 2007

Schmitt, Jean-Claude, *Strigoii. Viii și morții în societatea medievală*, Editura Meridiane, București, 1998

Stanciu-Reiss, Francoise, *Vorbește-mi despre moarte*, Editura Universal Dalsi, București, 1994

Thomas, Louis Vincent, *Rites de mort. Pour la paix de vivants*, Fayard, Paris, 1985

Thomas, Louis-Vincent, *Anthropologie de la mort*, Éditions Payot, Paris, 1988

Thomas, Louis Vincent, *Mort et pouvoir*, Petite Bibliothèque Payot, Paris, 1999

Toplean, Adela, *Pragul și neantul. Încercări de circumscriere a morții*, Editura Polirom, Iași, 2006

Turner, Victor, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Aldine Publishing, Chicago, 1969

Ioan Zoba din Vinț, *Sicriul de aur*, Editura Minerva, București, 1984

Zech, Emmanuelle, *Psychologie du deuil: impact et processus d'adaptation au décès d'un proche*, Éditions Mardaga, Sprimont, 2006

Ziegler, Jean, *Les vivants et la mort*, Editions du Seuil, Paris, 1975

STUDII ȘI ARTICOLE

Adăscăliței, Vasile, *Jocurile de priveghi din jud. Bacău*, în **Carpica**, 1981, XIII, pp.117-132

Ariès, Philippe, *La Mort et le Mourant dans notre civilisation*, în **Revue française de sociologie**, 1973, no.14/1, pp.125-128, <http://www.persee.fr>

Baudry, Patrick, *Devant le cadavre*, în **Religiologiques**, no 12, automne 1995, <http://www.unites.uqam.ca/religiologiques/no12/devant.pdf>

Bobulescu, Constantin, *Credința în vămile văzduhului*, în **Biserica Ortodoxă Română**, București, nr.8/1922, pp.595-598

Bogdan, Cristina, *Reprezentarea "Ireprezentabilului": Chipurile morții în iconografia românească (secolele XVIII-XIX)*, în **Caiete de Antropologie Istorică**, An III, nr.1-2 (5-6), ian.-dec., 2004, Cluj-Napoca, pp.75-91

Bologa, Valeriu, *Raportul din 1756 al unui chirurg german despre credințele românilor asupra moroilor*, în **Anuarul Arhivei de Folclor**, III, 1935, pp.159-168

Boltanski, Luc, *Les usages sociaux du corps*, în **Annales. Économies, Sociétés, Civilisations**, 1971, vol.26, no.1, pp. 205-233

Bourdieu, Pierre, *Remarques provisoires sur la perception sociale du corps*, în **Actes de la recherche en sciences sociales**, 1977, vol.14, no.1, p.51-55

Bratu, Anca, *Călătoria spre lumea cealaltă în credințele populare românești*, în **Viața românească**, 1990, nr.12, pp.21-29

Breazu, Ion, *Versuri populare în manuscrise ardelene vechi*, în **Anuarul Arhivei de Folclor**, vol.V, București, 1939, pp.79-110

Chamboredon, Jean-Claude, *La restauration de la mort. Objets et phantasmes sociaux*, în **Actes de la recherche en sciences sociales**, 2/3, 1976, pp.78-87, <http://persee.fr/web/revues/arss/>

Chamboredon, Jean-Claude, *Sociologie et histoire sociale de la mort: transformations du mode de traitement de la mort ou crise de civilisation*, în **Revue française de sociologie**, 1976, 17-4, p.665-676

Chiș-Șter, Ioan, *Credințele și riturile de înmormântare în Evul Mediu românesc*, în **Anuarul Arhivei de Folclor**, Cluj Napoca, 1994-1996, XV-XVII, pp.261-285

Ciubotaru, Ion H., *Folclorul obiceiurilor familiale din Moldova*, **Caietele Arhivei de Folclor**, Iași, 1986, VIII

Coatu, Nicoleta, *La maison et la communauté et configurations symboliques funébres roumaines*, în **Ethnos. Revistă științifică de etnografie și de folclor**, 1992, nr.2, pp.101-104

Dăncuș, Ioana, *Obiceiuri de înmormântare în Cuhea lui Bogdan I*, în **Acta Musei Porolissensis**, XXVII, Zalău, 2005, pp. 731-743

Dumitran, Ana, *Cazanii la oameni morți, Bălgrad, 1689. Incercare de reconstituire*, în **Apulum**, XL, 2003, pp.279-296

Dumitran, Ana, *Constante ale discursului în omiletica funebră a românilor transilvăneni din veacul al XVII-lea*, în **Reprezentări ale morții în Transilvania secolelor XVI-XX**, coord.Mihaela Grancea, Editura Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2005, pp.86-129

Dumitran, Ana, *Lirica funebră transilvăneană între profan și sacru*, în **Discursuri despre moarte în Transilvania secolelor XVI-XX**, coord. Mihaela Grancea, Ana Dumitran Cluj-Napoca, 2006, pp.270-302

Fabre, Daniel, *Le retour des morts*, în **Etudes rurales**, Paris, nr.105-106, 1987, pp.9-34

Gangolea, Cornelia, *Lieux d'ensevelissement en Transylvanie du sud. Réglementations juridiques et canoniques-religieuses*, în **Studii și comunicări de etnologie**, Sibiu, tom XII/1998, pp.80-89

Gangolea, Cornelia, *Celălalt sat în comunitatea tradițională sud-transilvăneană*, în **Studii și comunicări de etnologie**, Sibiu, 2000, tom XIV, pp.177-186

Grancea, Mihaela, *Călători occidentali despre atitudinile românești în fața morții*, în **Identitate și alteritate**, Cluj Napoca, 1998, II, pp.74-85

Graur, Tiberiu, *Jocuri de priveghi în Munții Apuseni*, în **Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei**, Cluj, 1973, pp.583-592

Greyson, Bruce, *Near-death experiences and spirituality*, în **Zygon. Journal of Religion and Science**, vol.41, no.2, 2006, pp.393-414

Gurevi, Aaron J., *Au Moyen Âge: conscience individuelle et image de l'au delà*, în **Annales.Histoire, Sciences Sociales**, 1982, vol.37, no.2

Hiernaux, Jean Pierre, *Bricolages religieux ou transactions symboliques? Quelques éléments à partir de la recomposition des croyances relatives à l'après-mort dans un Occident déchristianisé*, în **Social Compass**, 2005, vol. 52, no.3, p.325-330

Hockey, Jenny, Janet Draper, *Beyond the Womb and the Tomb: Identity, (Dis)embodiment and the Life Course*, în **Body & Society**, 2005, vol.11, no.2, <http://bod.sagepub.com/cgi/content/abstract/11/2/41>

Huluță, Carmen, *Trupul din cuvinte. O terminologie țărănească pentru corp*, în **Symposia. Caiete de etnologie și antropologie**, Editura Aius, Craiova, nr.1, 2002, pp.131-144

Kastenbaum, Robert, Sharon Thuell, *Cookies Baking, Cofee Brewing: Toward a Contextual Theory of Dying*, în **Omega: The Journal of Death and Dying**, no.31, 1995, pp.175-187

Kreuter, Peter Mario, *Le médecins et les morts étranges ou comment le vampire parvint à sucer du sang*, în **Symposia. Caiete de etnologie și antropologie**, Craiova, 2004, p.223-231

Lambrior, Alexandru, *Înmormântările*, în **Convorbiri literare**, 1875, IX, pp.151-155

Larouche, Jean-Marc, *La mort et le mourir, d'hier à aujourd'hui*, în **Religiologiques. Sciences humaines et religion**, no.4, 1991, www.unites.uqam.ca/religiologiques/no4/larou.pdf

Lazăr, George, *Recuzita ceremonială a obiceiurilor de înmormântare din satele Cămărzana și Tîrșoț - Țara Oașului*, în **Studii și cercetări de etnografie**, 1981

Le Breton, David, *Le vissege et le sacré: quelques jalons d'analyse*, în **Religiologiques**, no 12, printemps 1995 www.unites.uqam.ca/religiologiques/no16/lebreton.html

Lemieux, Raymond, *Pratique de la mort et production sociale*, în **Anthropologie et sociétés**, Québec, 1982, vol.6, no.3, pp.25-44

Marzano Parisoli, Maria M., *Corps et parole. La douleur entre soins et connaissance*, în G.Csepregi (dir.), **Sagesse du Corps**, Éditions du Scribe, 2001

Micu, Samuil, *Propovedanie sau învățături la îngropăciunea oamenilor morți*, în **Școala Ardeleană**, Editura Minerva, București, 1983

Mihai, Nicolae, *Ultimul gest. Atitudini și reprezentări față de moarte în sursele testamentare din Oltenia (1700-1860)*, în **Cum scriem istoria? Apelul la științe și dezvoltările metodologice contemporane**, Editura Aeternitas, Alba Iulia, 2003, p.283-296

Mihai, Nicolae, *Sensibilitatea față de moarte în testamentele din Oltenia premodernă și modernă (1700-1870)*, în **Caiete de Antropologie istorică**, Cluj Napoca, An III, nr.1-2(5-6), ian-dec. 2004, pp. 119-142

Mușlea, Ion, *Viața și opera doctorului Vasilie Popp*, în **Anuarul Institutului de Istorie Națională**, 1928-1930, V, pp.86-143

- Muşlea, Ion**, *Cercetări folklorice în Țara Oaşului*, în **Anuarul Arhivei de Folklor**, I, 1932
- Pavelescu, Amalia**, *Poezia ceremonialului de înmormântare din Mărginimea Sibiului*, în **Studii și comunicări de etnologie**, Sibiu, 1994, tom VIII, pp.103-122
- Pires, Alvaro P.**, *Analyse causale et récits de vie*, în **Anthropologie et Sociétés**, vol.13, n.3, 1989, pp.2-39
- Pitiş, George I., *Îngropăciuni.Perşani*, în **Convorbiri literare**, XXVIII, 1893, pp.343-360
- Pop, Dumitru, Nicolae Bot, Ion Cuceu, Gheorghe Petrescu** – *Folclorul Văii Gurghiului (II)*, în **Marisia**, VII/1977, pp.359-439
- Puşcaş, Mihaela**, *Pomana din timpul vieţii*, în **Practici funerare și reprezentări ale lumii de dincolo**, redactor Matei Georgescu, Editura Paideia, Bucureşti, 2000, pp.79-97
- Roman, Ion Gh., *Jocurile de priveghi în Bihor*, în **Crisia**, Oradea, XVII/1987, pp.466-473
- Rotar, Marius**, *Dimensiuni ale lumii de dincolo în discursul religios asupra morţii din Transilvania la sfârşitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, în **Annales Universitatis Apulensis. Series Historica**, 6/I, 2002, pp.153-168
- Rotar, Marius**, *Tăceri concentrice. Despre percepția cadavrului în Transilvania la sfârşitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*, în **Cum scriem istoria? Apelul la științe și dezvoltările metodologice contemporane**, Editura Aeternitas, Alba Iulia, 2003, pp.297-321
- Rotar, Marius**, *Cadavre, cimitire, crematorii sau despre corp ca și rest în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în **Caiete de antropologie istorică**, An II, nr.2(4), iulie-decembrie 2003, Cluj-Napoca, pp.57-83
- Rotar, Marius**, *Discursuri, anotimpuri și explicații ale morții în Transilvania celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea*, în M.Grancea, A.Dumitran (coord.), *Discursuri despre moarte în Transilvania secolelor XVI-XX*, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj Napoca, 2006, pp.355-403
- Rotar, Marius**, *Despre mortologie și gura nesătulă. Cuvânt înainte*, în **Murire și moarte în România secolelor XIX-XX**, (coord.M.Rotar; C.Rotar), Cluj Napoca 2007, pp.3-5
- Stahl, Paul H.**, *Le départe de morts. Quelques exemples roumains et balkaniques*, în **Etudes rurales**, 1987, no.105-106
- Stanciu, Laura**, *Omiletica lui Petru Maior ca oportunitate de armonizare a Reformei catolice cu Iozefinismul*, în M.Grancea (coord.), *Reprezentări ale morții în Transilvania secolelor XVI-XX*, Ed.Casa Cărții de Știință, Cluj Napoca, 2005, pp.130-146
- Stăniloae, Dumitru**, *Judecata particulară după moarte*, în **Ortodoxia**, an VII, 1955, nr.4, pp.532-559

Stăniloae, Dumitru, *Starea sufletelor după judecata particulară în învățătura ortodoxă și catolică*, în **Ortodoxia**, 1953, nr.4, pp.545-614

Taloș, Ion, *Miorița și vechile rituri funerare la români. I*, în **Anuarul de Folclor**, Cluj Napoca, 1983, p.15-35

Toader din Feldru, *Cuvânt la slujba îngropăciunii, 1639*, în **Crestomație de literatură română veche (coord.I.C.Chițimia,, S.Toma)**, Cluj-Napoca, 1984, vol.I

Vaseva, Valentina, *Moartea în casă*, în **Ethnos. Revista științifică de etnografie și folclor**, București, 1992, nr.2, pp.105-107

Waissman, Renée, *Analyse des acceptations et des refus du don d'organes; un études de cas en France*, în **Sociologie et sociétés**, vol.XXVIII, no.2, 1996, pp.109-118, <http://www.erudit.org/revue/socsoc/1996/v28/n2>

Walter, Tony, *Modern Death: Taboo or not taboo?*, în **Sociology**, 1991, no.25, <http://soc.sagepub.com/cgi/content/abstract/25/2/293>

Walters, Geoffrey, *Is there such a thing as a good death*, în **Palliative Medicine**, 2004, no.18, <http://pmj.sagepub.com/cgi/content/abstract/18/5/404>